

JAÑILTPASHLARDIŇ FONOSTILISTIKALIQ ÓZGESHELIKLARI

Ilimiy basshısı: (PhD) **G. Allamberganova**

QMU magistrantı: **U. Qosnazarova**

Jañiltpash qaytalanıp tez aytilatuğın hám aljastırmay oylanıp ayıwdı talap etetuğın xalıqtıń kórkem sóz óneri. Jañiltpashta hár bir ses óz ornında tuwrı ayılıwı shárt. Sesler ayılıwında aljasılğan tárep jeńilgen esaplanadı. Burınları úlken jastağı adamlar da otırılarda, toylarda jañiltpash aytıp jarısıp, mádeniy dem alğan. Keyin ala, tiykarınan, balalar repertuarına aylanğan. Jañiltpashlar balardıń pikirlew qábiletin, sóz baylıgın asırıwğa hám durıs sóylep úyreniwine xızmet etedi. “Jañiltpashlar – balalar, óspirimler hám basqa da sóz jarısıwshılardıń jas kategoriyalarına muwapıqlasqan. Biraq, tolıq túrinde shegaralanbağan ózgeshelikleri menen belgili. Olarda turaqlı tematikalıq bóliniwler joq derlik. Mazmunlarında abstrakt túsinikler yamasa anıq bir mağlıwmatlarğa iye emes tekstler kóbirek ushırasadı.⁵”

Kópshilik turkiy tillerde jañiltpashlar ayılıp atırğanda adamnıń aljasıp ketiw jağdayın názerde tutqan halda atalğan, mısalı qırğızshada jañiltmach, qazaq hám qaraqalpaq tillerinde jañiltpash, türk tilinde yanılmaç, túrkmenshede yangiltmach, azarbayjanshada yangiltmach sıyaqlı ayılıadı.

Bunnan kórinip turğanınday, jañiltpashlar kóbinese birdey hám bir-birine uqsas bolğan birneshe seslerdiń yamasa sózlerdiń qaytalanıwınan dúziledi. “Seslik únleslikler jañiltpash tilinde ayırıqsha kóriniske iye bolıp, onıń tiliniń ózgeshe, tásirsheń, uyqasıqlı, sulıw hám tez jáne uzaq waqıt yadta saqlanıwına qolaylı bolıwın támiyinleydi. Seslik tákirar jañiltpash tiliniń eń tiykarǵı sıpatı, ózgesheligi bolıp esaplanadı.⁶” Sonıń ushın da jañiltpashlar usı seslik tákirarǵa tiykarlangan halda dúziledi.

“Sesler kórkemligi hám onı támiyinlewshi seslik qubılıslar – hár qıylı. Qaraqalpaq tilinde tákirar yamasa qaytalaw terminleri menen júritiletuğın kórkemlew qurallarına seslik úylesimge tiykarlangan alliteraciya hám assonans ta kiredi.⁷” Dúnya júzi alımlarınıń alliteraciya hám assonans haqqındaǵı hár qıylı pikirlerin ushıratamız. “Alliteraciya, Birgelkili (yamasa uqsas) sestin yamasa seslerde: a) buwınlardıń baslarında, ásirese, eliklewish sózlerde; b) turaqlı sóz dizbeklerindeki sózlerdiń

⁵ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 9-bet.

⁶ Юсупова Б. Фоностилистика Ш. Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. Ташкент. «Tafakkur avlodi», 2021. 57-бет.

⁷ Юсупова Б. Фоностилистика Ш. Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. Ташкент. «Tafakkur avlodi», 2021. 17-бет.

basında tákirarlanıwı. Mıs: bes beter, jeti jini”⁸. “Alliteraciya (lat. Alliterio hárip) – kórkem shıǵarmalarda, kóbinese, qosıqta, turaqlı dizbeklerde bir inǵay dawıssız seslerdiń sóz basında qaytalanıp keliwi. Mıs: Japalaq jalpıldaydı jar basında. Jalǵız jalaw jaltıdap (Abay). Saǵı sınıw, teksiretin tartıw, tabanınan tawsılıw, toqtı-torım, jigit-jeleń”⁹

Gápte yamasa qosıq qatarlarında dawıssız seslerdiń jiyi-jiyi qaytalanıp keliwi (kópshilik jaǵdayda sózdiń basında qaytalanıwı) alliteraciya dep ataladı. (Latınsha al qaraqalpaqsha -ǵa, -ge, -qa, -ke hám –da, -de, -ta, -te jalǵawlarına sáykes keledi, littera – hárip degendi ańlatadı.)¹⁰

1. **Bir eshkige de shek-shek,**
Bes eshkige de shek-shek,
Bayaw da bayaw kelinshek,
Bayawlap keler kelinshek,
Baǵarına da erinshek,
Basarına da erinshek,
Bayarın úyde joq bolsa,
Bazargá bar da shılım shek¹¹.

Bul keltirilgen mısalda 11 jerde b sesinen baslanǵan sóz qollanılǵan bolsa, 12 jerde sh sesi qaytalanǵan. Usılayınsha alliteraciya qubılısı payda bolıp tur.

Turman aǵanıń tay baytalshası,
Tay baytalshası bolsa,
Qay baytalshası¹².

Al, bul keltirilgen jańıltpashta bolsa t sesi 6 jerde qaytalanıp kelip, alliteraciya dúzilip tur. Tańlap alınǵan sózlerdiń aytılwı da tez aytılganda biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Mısalı, tay baytalsha, qay baytalsha.

Bıyıl quday-ay,
Bul ne bolǵanı-ay,
Buwdan buwramdı,
Buwdalayın desem
Buwdalay almadım
Shuwdalayın desem,
Shuwdalay almadım¹³.

⁸ Насыров Д. С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкіс. «Билим», 1992. 17-бет.

⁹ Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. 5В020500 – «Филология: қазақ тілі», 5В011700 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандықтары үшін оқу-әдістемелік материялдары. Семей. 2015./Электрон ресурс.

¹⁰ Q. Járımbetov. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2012. 59-бет.

¹¹ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 440-бет.

¹² Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 440-бет.

¹³ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 439-бет.

Bul jańıltpash ta **b** sesinen dúzilgen alliteraciyanı payda etken misallardıń qatarına kiredi. 7 jerde b sesi, 5 jerde bu qosarlı sesi, 4 jerde buw qosarlı sesi qollanılǵan.

Qıyırdan ushar **qırıq qırǵawıl**,
Qırıq qırǵawıldıń ishinde,
Qırıq jılǵı sur qırǵawıl,
 Balań júni balpılda**q**,
 Balalı bir **qırǵawıl**,
 Balań bir **qırǵawıl**¹⁴.

Joqarıda keltirilgen misalda 13 jerde q sesi, 9 jerde qı qosarlı sesi, 8 jerde qır qosarlı sesi qaytalanıp kelgen.

Qırda qılaw,
 Qızıl ala buzaw,
 Qızlardıń **qınalǵan**,
 Qızıl boyaw tırnaqları,
 Qız**ıqqan**larǵa da **qızıq**-aw,
 Qız**ıqp**aǵanǵa da **qızıq**-aw¹⁵.

Bul jańıltpashta 15 jerde q sesi, 9 jerde qı qosarlı sesi, 7 jerde qız qosarlı sesi qollanılǵan. “Jańıltpashlar basqa folklorlıq túrlerden pútkilley ózgeshe, tek ózine xarakterli bolǵan sıpatları menen ajralıp turadı. Máselen, olar milliy ortalıǵımızdaǵı wazıypası boyınsha til, sóylew uqıplılıǵımızdı jatlıqtırwshı qural. Olarda únli, únsiz seslerdiń bir-birine úylesimli bolıwı tásirinde tez hám jańılıspay aytilatuǵın ózlerine múnásip talapları qatań itibarǵa alınadı¹⁶”.

Jáne de jańıltpashlarda assonanslar da belgili dárejede qollanıladı. Qosıq qatarlarında dawıslı seslerdiń qaytalanıwı assonans dep ataladı. Kóbinese uyqastıń tolıq emes túrin dúziwde qollanıladı.

Izertlewshilerdiń Asonans haqqındaǵı pikirlerin salıstırǵanımızda bir-birine mazmunı jaǵınan jaqın ekenligin kóriwimizge boladı. Mısalı, jergilikli ilimpazlarımız “Assonans – turaqlı sóz dizbeklerinde gezlesetuǵın dawıslıların únslesligi¹⁷” dese, rus til bilimi izertlewshileri “Assonans – teksttiń ekspressivligin arttırıw ushın birdey dawıslı seslerdi qatar, fraza, strofada tákirarlaw¹⁸” degen pikirdi bildiredi.

Mısalı,
Erkek kisige sók shópshettirmegey,

¹⁴ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 439-bet.

¹⁵ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 437-bet.

¹⁶ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 9-10-betler.

¹⁷ Насыров Д. С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкіс. «Билим», 1992. 27-28-бетлер.

¹⁸ Учебное-пособие словарь по русскому языку, культуре речи, стилистике, риторике или русский язык, культура речи, стилистика, риторика. учебное-пособие словарь./Электрон ресурс. С-36.

Sók shópshettirse de, kóp shópshettirmegey¹⁹.

Bul mısalda kórinip turǵanıday, 12 orında e jıńshke dawıslı sesi, 6 jerde ó jıńshke dawıslı sesi jumsalǵan.

Erkek kisige kelep keleplettirmegey,

Kelep keleplettirse de,

Kóp keleplettirmegey²⁰.

Joqarıdaǵı keltirilgen mısallarda jıńshke e sesine dúzilgen assonans qollanılǵan. Bunda 22 jerde e jıńshke dawıslı sesi jumsalǵan. 9 jerde k dawıssız sesi jumsalǵan.

Altaq-taltaq, altı arba jantaq,

Altı arba jantaqqa jekkenim,

Tarǵıl ala taypaq bas, aq bókse baspaq,

Aq bókse baspaq²¹.

Bul mısalda juwan a sesine dúzilgen assonans qollanılǵan. 27 jerde a sesi kelgen. Assonans alliteraciyaǵıday bolıp anıq sezile bermeydi.

Jańıltıpaşlar xalıq awızeki dóretpeleriniń eń belgili túrleriniń biri sıpatında ózine tán ayırıqsha ózgesheliklerge iye. Olar kóbinese óz ara rifmalasqan qısqa qosıq qatarlarınan ibarat boladı. Jańıltıpaşlarda alliteraciya hám assonanstan tısqarı seslik eliklewler de ushırasadı. Olardı ilimde onomatopeya dep te ataydı. Tábiyattaǵı yamasa átiraptaǵı hár qıylı seslerge, ısqırıq, kúlki, jılawǵa, sonday-aq haywanlardıń, quslardıń dawıslarına eliklew hám olardı xatqa túsiriw seslik eliklewler dep ataladı.

Shegirtke **shırıldadı**,

Traktor **tırıldadı**,

Miynetten sharshaǵan diyqan,

Qattıǵa **qurıldadı**²².

Shúyk-shúyk shójeler,

“Qáne bizge góje” der,

Gójeni shóje ishedi,

Shójeler góje ishedi,

Gójeni shójeler ishedi,

Góje ishedi, shóje ishedi²³.

Kók tırna,

Kóp tırna,

¹⁹ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 438-bet.

²⁰ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 438-bet.

²¹ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 437-bet.

²² Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 455-bet.

²³ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 453-bet.

Tırrıwlap tek kóp turma²⁴.

Shıp-shıp, shımshıq,

Shıq-shıq, shımshıq,

Qıpıldaydı shımshıq,

Shıqıldaydı shımshıq,

Shıqıl-shıqıl, shımshıq²⁵.

Jańıltıwlar tildin sóz baylıgın ózinde jámlegen. Jańıltıwların quramın analizlep qarağanımızda olardıń quramında epifora, anafora hám epanaforalardı da ushıratamız. Epiforalıq tákirar arqalı gáptin aqırındağı sózler tákirarlanadı.

Dánxanada bes qoraz, altı mákiyen,

Dán shópshesip **otırǵanmısh**,

Dágishmelesip **otırǵanmısh**,

Dem salısıp **otırǵanmısh**,

Dem alısıp **otırǵanmısh**,

Shaǵlasıp **otırǵanmısh**,

Shaǵında **otırǵanmısh**,

Shaqaqlap kúlisenmısh,

Shaqaq aytısqanmısh,

Shaqsha qaǵısqanmısh,

Naqıllasqanmısh,

Daqıllasqanmısh²⁶.

Shaǵırdı **shap**,

Shapsań **shap**,

Shaqqań **shap**,

Shapshań **shap**,

Shala shappa,

Shashlap **shap**,

Shashpay **shap**,

Shaqlap **shap**²⁷.

Bul mısallarda qatardıń aqırındağı sózler tákirarlanıp óz ara parallelizmdi payda etken.

²⁴ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 50-bet.

²⁵ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 448-bet.

²⁶ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 443-bet.

²⁷ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 443-bet.

Inforaliq tákirarda jańıltıpaş quramındaǵı gáptiń ortasındaǵı sózler qaytalanıwı júz beredi.

Mári qoydı,

May **qartaytar** ma?

Maw **qartaytar** ma?

Márilik **qartaytar** ma?

Máremik **qartaytar** ma?

Japtıń jaǵası jis jıńǵıl,

Jıǵılǵan **jıńǵıl** ma?

Jıyılǵan **jıńǵıl** ma?

Jıyılǵan **jıńǵıl** bolsa da jıyıp kel,

Jıǵılǵan bolsa da jıǵıp kel²⁸.

Anaforaliq tákirarda bolsa, qospa gáp komponentindegi dáslepki sóz hár qatarda qaytalanadı.

Tas tostaǵan,

Tas tostaǵan ishinde,

Tas tastaǵan²⁹.

Altı bala,

Altı arba,

Altı sora,

Altı qora,

Altı bala,

Olar jora,

Birgelikte,

Soqtı qora³⁰.

Epanafora – birinshi qatar aqırındaǵı sóz ekinshi qatar basında tákirarlanıp, bul birigiw, baylanısw dep júritiledi. Anafora menen epifora qosılǵanday boladı. Sol sebepli bul hádeiyse epanafora dep taladı. Bunday qubılıs qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları tilinde óz kórinisin tapqan.

Bala pıshıqtı **ana pıshıq**,

Ana pıshıqtı ala kúshik,

Ala kúshiktı qara kúshik,

²⁸ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 446-bet

²⁹ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 453-bet

³⁰ Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 456-bet

Talayman dep barar ushıp³¹.

Tek tákirar sózlerdiń járdeminde emes, al qospa gáp komponentleriniń óz ara sáykesligi, orın-tártibiniń birdeyligi menen de sintaksislik parallelizmler bola aladı.

Kiyatırǵan **úsh qız** kórdim,

Qollarında **úsh qus** kórdim,

Há degenim ushıp ketti,

Úsh qustı da **ushqısh** kórdim³².

Juwmaqlap aytqanda, jańıltıplardıń quramın lingvistikalıq jaqtan analizlep qaraw, onıń fonostilistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw búgingi kúnde óz izertleniwın kútip turǵan máselelerdiń biri bolıp sanaladı. Xalıq awızeki dóretpeleriniń ishindegi óz aldına gárezsiz janlardıń biri bolǵan jańıltıplardı hár tárepleme izertlew lingvofolkloristika ilimi ushın áhmiyetli másele bolıp tur. Túrkiy tillerinde jańıltıplardıń tili, fonostilistikalıq ózgeshelikleri birqansha izertlendi. Qırǵız tilindegi jańıtpashlar tiliniń ózgesheligin izertlegen M. K. Alishova tómendegishe pikir bildiredi: “Kórkem tekstlerdiń túrli tipleriniń fonetikalıq jaqtan shólkemlestiriliwi túrlishe kórkem-estetikalıq xızmet atqarıp, semantikalıq qarım-qatnası hár qıylı dárejede jańa baǵıtta bolatuǵının belgilep ketiw orınlı. Mısalı, xalıq awızeki dáretiwshiligindegi kishi didaktikalıq janrǵa kirgen jańıltıplardıń dúzilisindegi eń baslı, mánili kórinis bolıp fonetikalıq faktor esaplanadı.

Biraq, jańıltıplardıń fonetikalıq jaqtan shólkemlestiriliwi sırtqı effekt, formalıq, ǵana kórsetkish emes, al tikkeley mazmun-máni menen baylanıslı. Sonlıqtan jańıltıplash seslik tárepten uqsas, jaqın, uyqasqan birliklerdiń ápiwayı ǵana izbe-izligi, jıyındısı emes, belgili bir mazmunǵa iye, belgili bir maǵlıwmattı bildiretuǵın, kórkem estetikalıq jaqtan qunarlı tekst bolıp esaplanadı”³³. Bul jumısta qırǵız hám inglis tili tiykarında kórkemlew qurallarınıń xızmetleri úyrenilgen. Al, jáne de F. Sh. Abdukarimova bolsa, ózbek hám inglis tillerindegi leksikalıq tákirardı izertley otırıp, bılayınsha pikir bildirgen: “Bir sóylem ishinde hár qıylı sózler quramındaǵı birdey seslerdiń tákirarlanıwı ózbek folklorınıń jeke janrlarınıń biri “jańıtpash” dep atalǵan”³⁴.

Jańıltıplash balalardı sheshenlikke, oratorlıqqa, ziyreklikke, dıqqatlı bolıwǵa, tez pikirlewge, anıq hám tınıq sóylewge úyretiw sıyaqlı wazıypalardı atqaradı.

³¹ Qaraqalpaq folklori. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 456-bet

³² Qaraqalpaq folklori. T. 88-100. Nókis, Ilim, 2015. 452-bet

³³ Алишова М.К. Кыргыз жана англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтин салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазылган диссертация. Бишкек, 2020. 233-234-бетлер.

³⁴ Адбукаримова Ф. Ш. Лексический повтор и его место в системе типологический различных языков (на материале узбекского и английского языков). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Душанбе. 2020. С. 93-97.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Q. Járımbetov. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2012.
2. Qaraqalpaq folklorı. T. 88-100. Nókis, İlim, 2015.
3. Адбукаримова Ф. Ш. Лексический повтор и его место в системе типологический различных языков (на материале узбекского и английского языков). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Душанбе. 2020.
4. Алишова М.К. Кыргыз жана англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтин салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазылган диссертация. Бишкек, 2020.
5. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. 5B020500 – «Филология: қазақ тілі», 5B011700 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандықтары үшін оқу-әдістемелік материалдары. Семей.2015./Электрон ресурс.
6. Насыров Д. С. , Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. Нөкіс. «Билим»,1992.
7. Учебное-пособие словарь по русскому языку, культуре речи, стилистике, риторике или русский язык, культура речи, стилистика, риторика. учебное-пособие словарь./Электрон ресурс.
8. Юсупова Б. фоностилистика Ш. Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. Ташкент. «Tafakkur avlodi», 2021.